

Kolekcja Czesława Horaina w zbiorach Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie jako źródło do badań nad dziejami Polaków w Ziemi Świętej

ARTUR PATEK¹

ORCID: 0000-0002-6435-142X

Uniwersytet Jagielloński

Streszczenie: Czesław Horain (1904–1966), z wykształcenia inżynier, z zamiłowania historyk, przebywał w Palestynie od 1940 r. aż do śmierci. Trafił tam jako uchodźca wojenny. Przez wiele lat zbierał materiały dotyczące Polaków w Ziemi Świętej. W czasie pobytu w Jerozolimie opracował pionierską, ale nieogłoszoną drukiem „Bio-bibliografię polsko-palestyńską generalną (A.D. 990–1950)”. Zawierała ona wykazy prac drukowanych i rękopiśmiennych, a także dokumentację dotyczącą Polaków, którzy kiedykolwiek przewinęli się przez Ziemię Świętą. Biobibliografia, w formie fiszek i materiałów warsztatowych, obejmowała ponad 15 tys. pozycji. W 1993 r. część zbiorów, przechowywana dotąd w Jerozolimie, trafiła do Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie. Stanowi zespół oznaczony sygnaturą Kol. 551. Artykuł jest próbą przybliżenia tego zespołu. Stara się odpowiedzieć, co jest przedmiotem zbioru i jakiego rodzaju materiały zawiera, gdzie i kiedy ten zbiór powstał, jakie były kryteria jego gromadzenia. Jak dotąd kolekcja nie została rozpoznana przez badaczy. Powinna wejść w obieg naukowy, ponieważ w znaczącym stopniu uzupełnia stan wiedzy o dziejach Polaków w Palestynie.

Słowa kluczowe: Czesław Horain, Polacy w Ziemi Świętej, palestyńskie polonika, Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego

The Czesław Horain collection in the Archive of the Polish Institute and Sikorski Museum in London as a source of studies on the history of Poles in the Holy Land

Abstract: Czesław Horain (1904–1966), an engineer and amateur historian, resided in Palestine from 1940 until his death, arriving there as a war refugee. He collected materials about Poles in the Holy

¹ Kontakt: artur.patek@uj.edu.pl

Land for many years. He was the author of the pioneering unpublished work entitled *Bio-bibliografia polsko-palestyńska generalna (A.D. 990–1950)*, which he wrote in Jerusalem. The biobibliography contains lists of printed works and manuscripts, as well as documentation concerning any Poles who ever visited the Holy Land. The Horain collection, in the form of index cards and the collector's notes and comments, included over 15,000 items. In 1993, part of the collection, previously kept in Jerusalem, was brought to the Archive of the Polish Institute and Sikorski Museum in London. It is kept in the fonds with the reference number Kol. 551. The article aims to provide a closer look at this fonds, to answer what its subject matter is and what type of materials it contains, as well as where and when the group of documents was created and according to what criteria it was assembled. So far, the collection has not been studied or cited by historians. It should be introduced into scientific circulation because it considerably improves the current state of knowledge about the history of Poles in Palestine.

Key words: Czesław Horain, Poles in the Holy Land, Palestine documents referring to Poles, Archive of the Polish Institute and Sikorski Museum

Zawiłości polskiej historii nie sprzyjały gromadzeniu i przechowywaniu źródeł archiwalnych. Dotyczy to także (być może nawet w większym stopniu) materiałów powstałych poza krajem: na emigracji i na wychodźstwie. Więcej szczęścia miały dokumenty wytworzone przez polskie przedstawicielstwa za granicą (dyplomatyczne, konsularne, władz na uchodźstwie etc.). Natomiast trudno określić, w jakim procencie zachowały się archiwalia instytucji polonijnych. Zdarzało się, że przechowywane w rękach prywatnych (prezesów lub działaczy tych organizacji) po śmierci właścicieli bezpowrotnie ginęły, ponieważ nie znalazł się nikt, kto doceniłby wartość zgromadzonych dokumentów. To samo można powiedzieć o archiwaliach związanych z osobami prywatnymi. Nie brakowało wśród nich ludzi z pasją, którzy poświęcili wiele sił, czasu i środków na zgromadzenie zbiorów, nierzadko unikalnych². Bywa, że o przetrwaniu tych dokumentów decyduje szczęśliwe zrzęczenie losu.

Zdarza się, że spuścizny, z różnych względów, nie zostały jeszcze rozpoznane przez badaczy. Tak jest z kolekcją Czesława Horaina (1904–1966), przechowywaną w Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie³. Materiały, które składają się na ten zbiór, to cenne źródło do badań nad dziejami Polaków oraz spraw polskich w Ziemi Świętej. Jak dotąd kolekcja ta nie jest cytowana w literaturze przedmiotu. Niniejszy tekst jest próbą przybliżenia tej spuścizny.

Ponieważ kolekcja dotyczy spraw polskich w Palestynie, a jej autor mieszkał tam przez ćwierć wieku, warto pokrótce przypomnieć kontekst związany z polską obecnością

² Por. K. Smolana (2012), Akta konsularne jako źródło do dziejów Polonii, w: *Prace Komisji PAU do Badań Diaspory Polskiej*, t. 1, Kraków: Polska Akademia Umiejętności, s. 107–127; M. Wrede (2012), Kolekcje emigracyjne jako wyzwanie dla kustoszki narodowej pamięci. Na przykładzie Muzeum im. ks. Józefa Jarzębowskiego MIC, Archiwum Instytutu Literackiego Kultura, Spuścizny Samuela Tyszkiewicza i Archiwum Aleksandra Janty, w: *Prace Komisji PAU do Badań Diaspory Polskiej*, t. 1, Kraków: Polska Akademia Umiejętności, s. 129–146; A. Kulecka (red.) (2013), *Emigracja i środowiska polonijne. Archiwa i archiwalia. Zbiór studiów*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

³ Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie (dalej: IPMS), Kol. 551.

w Ziemi Świętej. Jeśli przez stulecia jedynymi Polakami, którzy tam docierali, byli przeważnie pątnicy oraz podróżnicy, to w okresie drugiej wojny światowej Palestyna stała się jednym z głównych ośrodków polskiego wychodźstwa. Miejscem, gdzie Polacy stworzyli namiastkę życia narodowego na obczyźnie⁴.

W 1940 r. Wielka Brytania, która zarządzała Ziemią Świętą, zgodziła się na rozmieszczenie polskich uchodźców cywilnych, a następnie na czasowe rozlokowanie wojska. W sierpniu i wrześniu 1943 r. do południowej Palestyny przegrupowano, wydzielony z Armii Polskiej na Wschodzie, 2. Korpus pod dowództwem gen. Władysława Andersa. Po skierowaniu do Egiptu, a następnie na front włoski, jednostki, które pozostały, weszły w skład nowego związku taktycznego pod nazwą Jednostki Wojska na Środkowym Wschodzie (JWSW)⁵.

Według ewidencji Delegatury Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej (MPIOS) w Jerozolimie, dnia 31 XII 1944 r. było zarejestrowanych 6718 polskich uchodźców cywilnych⁶. Uchodźcy rozwinęli aktywność społeczną, kulturalną i polityczną. Mieli swoje organizacje, oświatę, służbę zdrowia, duszpasterstwo, wydawali książki i czasopisma. Prężność ta zdumiewa, zważywszy na stosunkowo szczupłe rozmiary tego środowiska. Stało się tak, ponieważ wśród polskich tułaczy znalazła się ponadprzeciętna liczba osób z wyższym wykształceniem. Społeczność uchodźczą tworzyły różne środowiska: (1) cywilni uciekinierzy z Polski po wrześniu 1939 r., w znaczącym stopniu inteligencja; (2) dawni zesłańcy i więźniowie sowieckich łagrów, którzy w 1942 r. wydostali się z ZSRR z wojskiem gen. Andersa; (3) wojskowi i członkowie ich rodzin; (4) Polacy żydowskiego pochodzenia i Żydzi obywatele RP. Osobną grupę stanowili politycy i urzędnicy związani z sanacją. Po wrześniu 1939 r. ewakuowali się (wraz z rządem) do Rumunii, skąd potem przedostawali się na Bliski Wschód. W Palestynie ukształtował się ważny ośrodek aktywności tego środowiska.

Położenie uchodźców zmieniło się po zakończeniu wojny. Większość popierała władze RP w Londynie i nie chciała wracać do Polski, gdzie rządząli komuniści. Sytuację komplikowało wycofanie przez Wielką Brytanię uznania rządu na obczyźnie (5 lipca 1945 r.). W Palestynie rozpoczęły działalność przedstawicielstwa władz w Warszawie. Opiekę nad uchodźcami przejął brytyjski Interim Treasury Committee for Polish Affairs (ITC), następnie od jesieni 1946 r. United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA), a od lipca 1947 r. International Refugee Organization (IRO). Oznaczało to, że o ich losach nie decydowali już rodacy. Pobytowi Polaków nie sprzyjał

⁴ Zob. J. Draus (1993), *Oświata i nauka polska na Bliskim i Środkowym Wschodzie 1939–1950*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL; J. Pietrzak (2012), *Polscy uchodźcy na Bliskim Wschodzie w latach drugiej wojny światowej. Ośrodki. Instytucje. Organizacje*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego; A. Patek (2016), *Polska emigracja niepodległościowa w Tel Awiwie po drugiej wojnie światowej (1945–1948)*, „Studia Środkowoeuropejskie i Bałkanistyczne”, t. XXIV, s. 99–120.

⁵ *Polskie Sily Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. 2, *Kampanie na obczyźnie*, cz. 2 (1975), Londyn: Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego, s. 299–344; T. Kondracki (2004), *Jednostki Wojska na Środkowym Wschodzie 1944–1947*, „Teki Historyczne” (Londyn), t. 23, s. 230–253.

⁶ IPMS, A 49/90, Raport Delegata MPIOS Kazimierza Jaroszewskiego, 27 I 1945 r., k. 254.

konflikt arabsko-żydowski, który z końcem 1947 r. przekształcił się w wojnę domową. Większość opuściła Palestynę. Wojskowi i ich rodziny oraz młodzież junacka zostali ewakuowani do Wielkiej Brytanii. Około 300 osób przyjął sąsiedni Liban, a resztę w lutym i marcu 1948 r. w większości przetransportowała IRO do francuskiej strefy okupacyjnej w Niemczech. W Ziemi Świętej pozostała garstka Polaków. W 1949 r. szacowano ich na 100 do 130 osób (łącznie z duchownymi) w Izraelu i palestyńskiej części Jordanii⁷.

Fakt istnienia zbioru palestyńskich poloników był znany badaczom, a informacje na ten temat co jakiś czas pojawiały się w literaturze. Wspominał o tym m.in. zaprzyjaźniony z Horainem pisarz i działacz emigracyjny, Xawery Glinka (1890–1957), który przebywał w Palestynie w latach 1941–1948 i był świadkiem powstawania kolekcji. *Skoro już mowa o polonikach palestyńskich – pisał na łamach paryskiej „Kultury” – to pracę nad zbieraniem i układaniem ich wykazu, wykonuje już od siedmiu co najmniej lat Czesław Horain, niestrudzony, niez mordowany fanatyk tej pracy, przez nikogo nie subwencjonowany*⁸. W późniejszym o dwa lata artykule dodawał: *posiada on [Horain] już dzisiaj kartotekę pielgrzymów polskich zawierającą przeszło 16 tysięcy nazwisk i danych osobistych, posiada bibliografię druków polskich, które ukazały się na Ziemi Świętej lub które są związane z tą Ziemią. Jest to materiał naukowy pierwszorzędnej wartości*⁹.

Bardziej konkretne informacje przywołał badacz prasy polonijnej Jan Kowalik (1910–2001). W 1965 r., w wydanej w Londynie pracy zbiorowej pt. *Literatura polska na obczyźnie 1940–1960*, ukazały się dwa opracowania jego autorstwa: jedno poświęcone prasie wychodźstwa powrześniowego, a drugie dorobkowi emigracji w zakresie bibliografii piśmiennictwa polskiego¹⁰. Dowiadujemy się z nich, że dzieło Horaina nosiło tytuł „Bio-bibliografia polsko-palestyńska generalna (A.D. 990–1950)”, miało postać *kartoteki formatu 21.4 x 17* i w 1956 r. liczyło 15 tysięcy pozycji. Zawierało *nie tylko druki zwarte, wydawnictwa periodyczne i literaturę czasopiśmienniczą, ale także rejestry polskich krzyżowców, pielgrzymów, podróżników, misjonarzy, osadników i uchodźców wojennych*¹¹. Warto dodać, że wysiłek badawczy Horaina odnotowano także w kraju, na łamach „Biuletynu Instytutu Bibliograficznego”¹². Była to zwięzła, czterowierszowa notka, która podawała najważniejsze informacje bibliograficzne.

⁷ *List ze Starej Jerozolimy*, „Życie” (Londyn), nr 97, 1 V 1949; *Polacy w Ziemi Śświętej*, „Sprawy Bliższego i Środkowego Wschodu” (Bejrut), t. II, nr 12 (26), 1949, s. 269.

⁸ X. Glinka (1949), *Polacy pod cedrami libańskimi*, „Kultura” (Paryż), nr 9, s. 148.

⁹ X. Glinka (1951), *Pamiętki po Polakach w Ziemi Śświętej*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” (Londyn), 23 II.

¹⁰ J. Kowalik (1965), *Czasopiśmiennictwo*, w: T. Terlecki (red.), *Literatura polska na obczyźnie 1940–1960*, T. 2, Londyn: B. Świdorski, s. 373–548; J. Kowalik (1965a), *Bibliografia bibliografii*, w: T. Terlecki (red.), *Literatura polska...*, s. 645–680. Cytowany jako Czesław Horain-Hagiopolita (tj. „ze Świętego Miasta”).

¹¹ *Ibid.*, s. 439 i 648.

¹² B. Eychler (1961), *Wykaz polskich bibliografii nie opublikowanych (planowanych, opracowywanych i ukończonych)*, „Biuletyn Instytutu Bibliograficznego”, t. 7, nr 1, s. 77.

Przez dłuższy czas badacze nie umieli powiedzieć, co stało się ze zbiorem poloników po śmierci jego twórcy. *Wydaje się, że jeszcze większe trudności przyjdzie pokonać w odszukaniu spuścizny Czesława Horaina* – pisał Anzelm J. Szeinke OFM¹³. Udało mu się ustalić tylko tyle, że część materiałów *przejęła bliżej nieznana Polka z Paryża, a resztę zabrał ks. Salim z Patriarchatu Łacińskiego*¹⁴.

Jak się wydaje, ową „Polką z Paryża” mogła być wykonawczyni testamentu Horaina, adwokat Eugenia Szabelska z d. Dziedziul (1902–2000), radca prawny Towarzystwa Historyczno-Literackiego przy Bibliotece Polskiej w Paryżu, czynna w wielu organizacjach polonijnych¹⁵. Jak poinformował mnie prof. Janusz Pezda, badacz dziejów Biblioteki Polskiej i francuskich poloników, Szabelska przekazała część spuścizny po Horainie do Biblioteki. Razem z innymi rękopisami papiery te zostały w latach 2004–2005 wstępnie uporządkowane i wpisane do inwentarza, ale nie są jeszcze opracowane. Zbiór liczy 26 jednostek archiwalnych. Składają się nań m.in. materiały warsztatowe, wypisy źródłowe, notatki oraz korespondencja¹⁶.

Jeśli chodzi o londyńską część kolekcji Horaina, trafiła ona do Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w lutym 1993 r., wraz z papierami polskich instytucji uchodźczych działających w okresie wojny w Palestynie¹⁷. Archiwalia te były dotąd przechowywane w Jerozolimie. Pozostały tam po ewakuacji placówek wojskowych i cywilnych w 1948 r., i zgodnie z decyzją ich kierownictwa przekazano je pod opiekę polskich instytucji kościelnych w Ziemi Świętej¹⁸. Przez wiele lat skrzynie z materiałami archiwalnymi znajdowały się w jednym z pomieszczeń kaplicy III Stacji Drogi Krzyżowej¹⁹, nad którą czasową opiekę sprawowali Polacy²⁰. Ponieważ dzierżawa miała

¹³ A.J. Szeinke (1999), *Polscy Bracia Mniejsi w służbie Ziemi Świętej 1342–1995*, Poznań: Franciszkanie, s. 11.

¹⁴ Ibid., s. 12. Być może chodzi o ks. Salima Sayegha, późniejszego (od 1982 r.) biskupa pomocniczego w łacińskim patriarchacie Jerozolimy.

¹⁵ *Rocznik Polonii 1958–59* (1958), red. B.O. Jeżewski, London: Taurus, s. 377; nekrolog: „Kultura” (Paryż) 2000, nr 6 (633), s. 124.

¹⁶ Inf. prof. Janusza Pezdy z 12 IX 2020 r. Biblioteka Polska w Paryżu (dalej: BPP), Akc. 7060, Eugenia Szabelska. Korespondencja w sprawie wykonania testamentu Czesława Horaina. Por. *Przewodnik po zespolach rękopisów Towarzystwa Historyczno-Literackiego i Biblioteki Polskiej w Paryżu* (2000), oprac. M. Wrede, M.P. Prokop, J. Pezda, Paryż-Warszawa: Biblioteka Polska w Paryżu – Biblioteka Narodowa w Warszawie, s. 87.

¹⁷ Do Londynu trafiły wtedy m.in. akta Rady Naczelnej Uchodźstwa Polskiego w Palestynie, Delegatury Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Jerozolimie, Katolickiego Duszpasterstwa Polskiego w Palestynie. Informacje dr. hab. Andrzeja Suchcitz i p. Jadwigi Kowalskiej z Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego. IPMS, „Akta przejęte z Jerozolimy w lutym 1993” (bez sygn.).

¹⁸ A. Klugman (1994), *Polonica w Ziemi Świętej*, Kraków: Wydawnictwo Literackie, s. 47.

¹⁹ A. Klugman, *Polonica*, s. 48–49 i fot. 6 (po s. 160); IPMS, „Charakterystyka zasobu archiwalnego pozostawionego przez oddziały polskie stacjonujące w Palestynie w latach 1941–1944 r.” (bez sygn.). Dziękuję p. J. Kowalskiej za udostępnienie materiałów pomocnych w opracowaniu tej części artykułu.

²⁰ Do przejścia przez Polaków czasowej opieki nad stacjami przyczynił się ks. Stefan Pietruszka, kierownik Katolickiego Duszpasterstwa Polskiego w Palestynie. W zamian Polacy mieli je odbudować. Rekonstrukcja rozpoczęła się w 1947 r., a fundusze pochodziły ze składek byłych żołnierzy i uchodźców. A. Adler (1962), *Polskie stacje Drogi Krzyżowej*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza”, 14 IV, s. 3; *Encyklopedia Katolicka*, t. VII (1997), Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, k. 1193–1194.

wygasnąć w 1999 r., Fundacja „Polonica w Izraelu” próbowała sprawą zabezpieczenia dokumentów zainteresować różne instytucje w Polsce. Rozmowy jednak przeciągały się²¹. Formalny właściciel stacji, Kościół ormiańsko-katolicki, nieoczekiwanie kilka lat wcześniej zwrócił się do Polskiej Misji Katolickiej w Ziemi Świętej o zwrot kluczy²².

Do Londynu trafiła część archiwaliów (13 kartonowych pudeł), szczególnie wartościowa²³. Inne przewieziono w sierpniu 1997 r. do Polski, do Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie²⁴. Wśród materiałów złożonych w kaplicy III Stacji była również kolekcja Horaina²⁵. Nie udało się ustalić, w jakich okolicznościach tam się znalazła. Do Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego przewieziono większość spuścizny, pozostała (korespondencja, materiały bibliograficzne) zasiłała zbiory Centralnego Archiwum Wojskowego²⁶.

„Londyńska” część spuścizny to zespół noszący nazwę „Kolekcja Czesława Horaina”, oznaczony sygnaturą Kol. 551. Materiały zostały wstępnie uporządkowane i umieszczone w dziewiętnastu kartonowych pudłach archiwizacyjnych, ale nie są jeszcze zinwentaryzowane. W każdym pudle znajduje się od trzech do pięciu oryginalnych teczek typu *dossier classeur* z różnego rodzaju dokumentacją. Na kolekcję składają się:

- materiały dotyczące polskich pielgrzymów, podróżników, duchownych, uczestników wypraw krzyżowych, osadników i innych Polaków przebywających w Ziemi Świętej od średniowiecza do XX w.;
- materiały biobibliograficzne dotyczące znacniejszych postaci spośród uchodźców polskich okresu drugiej wojny światowej;
- wycinki prasowe odnoszące się do spraw polskich w Ziemi Świętej;
- materiały dotyczące życia społecznego uchodźców polskich w Palestynie (charakterystyki instytucji i organizacji, wycinki prasowe, wypisy, druki okolicznościowe);
- pojedyncze egzemplarze polskich czasopism i innych periodyków ukazujących się w Palestynie (w większości we fragmentach);
- wykazy Polaków pochowanych na cmentarzach parafialnych w Jerozolimie i Jafie;
- papiery osobiste Horaina, w tym nadbitki oraz maszynopisy prac własnych;
- korespondencja, m.in. z Jerzym Giedroyciem, Xawerym Glinką, Szymonem Konarskim (heraldyk i genealog), prof. Stanisławem Kościatkowskim (historyk), ks. Matyldą Sapieżyną z Windischgrätzów; również kopie maszynopisowe (w formie przebitek) listów wysyłanych przez Horaina.

²¹ B. Kazimierczyk (1997), *Powrót akt*, „Polska Zbrojna”, nr 26, lipiec; A. Klugman (1997), *Droga Krzyżowa*, „Polityka”, nr 2, s. 68–69.

²² A. Klugman (1996), *Klucze oddane Ormianom*, „Rzeczpospolita”, 30–31 III, s. 17 (dodatek „Plus Minus”).

²³ IPMS, „Akta przejęte z Jerozolimy w lutym 1993” (bez sygn.).

²⁴ *Polityka pomogła. Archiwum II Korpusu już w Polsce*, „Polityka” 1997, nr 35, s. 64.

²⁵ Ibid.; B. Kazimierczyk, *Powrót akt*.

²⁶ *Polityka pomogła...*

Czesław Michał Horain urodził się 20 lipca 1904 r. we Lwowie jako syn Pawła (1871–1937) i Olgi z Kwiatkowskich (1879–1959). Miał młodszego brata Witolda (1910–1978), działacza sportowego. Ojciec był doktorem praw, adwokatem w Łańcucie, radcą sądu krajowego w Krakowie²⁷. Rodzina kultywowała tradycje szlacheckie. Jednym z bardziej znanych jej przedstawicieli był dziadek Czesława, Julian Florian Horain (1821–1883), felietonista, tłumacz i dziennikarz, autor wspomnień o Władysławie Syrokomli (*Z życia poety*, Lwów 1886). W latach 1871–1880 przebywał w Stanach Zjednoczonych, gdzie poznał Henryka Sienkiewicza, któremu miał podsunąć pomysł noweli „Latarnik”²⁸.

Czesław Horain studiował na Politechnice Lwowskiej. Ukończył ją w 1927 r., uzyskując dyplom inżyniera elektryka. Do września 1939 r. był prokurentem firmy Zakłady Elektro Sp. Akc. Łaziska Górne na Śląsku²⁹. Niezależnie od pracy zawodowej interesował się historią i archiwistyką. Był członkiem zwyczajnym Polskiego Towarzystwa Heraldycznego, w szeregi którego został przyjęty z dniem 1 stycznia 1937 r.³⁰

Losy Horaina po wybuchu wojny są mniej znane. Utrzymywał, że opuścił kraj w dniu 18 września 1939 r. przez punkt graniczny w Kutach jako cywilny uchodźca³¹. Po pewnym czasie znalazł się we Włoszech. Twierdził, że zamierzał wyjechać do Francji i uzyskał wizę, ale w przeddzień planowanego wyjazdu została zamknięta granica włosko-francuska, a kilka dni później, 10 czerwca 1940 r., Włochy wypowiedziały Francji wojnę. *Mimo iż byłem obywatelem państwa, z którym Włochy były na stopie wojennej nie internowano mnie, i otrzymałem pozwolenie wyjazdu do Turcji, dokąd w ostatniej chwili jeszcze cudem zdobyłem wizę. [...] otrzymałem propozycję niezłej posady w elektrowni w Smyrnie. Tymczasem wkroczenie wojsk niemieckich do Rumunii oraz wybuch wojny włosko-greckiej w październiku 1940 roku, taką wywołało panikę w Stambule, że postanowiłem wycofać się przezornie do Palestyny*³². Za zgodą władz brytyjskich rząd gen. Władysława Sikorskiego rozpoczął ewakuację polskich uchodźców cywilnych z krajów bałkańskich i Turcji do Ziemi Świętej. Horain wyjechał w listopadzie 1940 r. wraz z jednym z transportów ewakuacyjnych, na pokładzie statku „Warszawa”³³.

Wkrótce po przybyciu do Hajfy, 14 listopada 1940 r. został aresztowany i internowany w brytyjskim obozie w al-Mazra’a pod Akką. Przebywali tam także inni

²⁷ IPMS, Kol. 551, Kopie listów Cz. Horaina do Poselstwa RP w Madrycie (6 VII 1949) i Sz. Konarskiego (13 V 1950 r.); „Dziennik Urzędowy Ministerstwa Sprawiedliwości” 1937, nr 7, s. 92. Daty życia rodziców i brata za inskrypcją nagrobną, Cmentarz Rakowicki w Krakowie (grób rodzinny Horainów, kw. Cb).

²⁸ M. Frančić (1986), *Julian Horain i jego korespondencja ze Stanów Zjednoczonych z lat 1871–1880*, „Przegląd Polonijny”, z. 4, s. 53–75; biogram: „Polski Słownik Biograficzny”, t. IX (1960–1961), Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, s. 613–614 (autor: M. Tyrowicz).

²⁹ IPMS, Kol. 551, List Cz. Horaina do Poselstwa RP w Madrycie; *Spis inżynierów elektryków polskich* (1936), Warszawa: Związek Polskich Inżynierów Elektryków, s. 19 (poz. 277).

³⁰ Horain był członkiem oddziału warszawskiego. „Miesięcznik Heraldyczny” 1937, t. 16, nr 9, s. 144.

³¹ IPMS, Kol. 551, List Cz. Horaina do Poselstwa RP w Madrycie.

³² IPMS, Kol. 551, List Cz. Horaina do dyr. Gosiewskiego z Kanady, kopia, 21 VII 1950 r., s. 2.

³³ Ibid.

obywatele polscy, podejrzewani o współpracę z wywiadem niemieckim lub (tak jak Horain) włoskim. Byli wśród nich poeta i satyryk Marian Hemar, przemysłowiec dr Wiktor Kutten i in.³⁴ Internowano ich na polecenie Oddziału II Sztabu Naczelnego Wodza (wywiadu wojskowego). Ostatecznie Horainowi zarzutu nie udowodniono i po ośmiu miesiącach, w lipcu 1941 r., wyszedł na wolność, otrzymując prawo pobytu w Palestynie. *Nie bardzo z czego miałem żyć – pisał – gdyż jako „Mazryjczyk” posady dostać nie mogłem, a zasiłku też mi nie wypłacano. Opinia publiczna była o mnie taka, że dlatego mnie zwolniono, iż już „swoje odsiedziałem”, wzgl[ędnie] że byłem tak przebiegły, iż mi niczego nie zdołano udowodnić [...]*³⁵.

Pracę w wycuczonym zawodzie udało mu się znaleźć jesienią 1942 r. Został zatrudniony na półrocznym kontrakcie jako inżynier elektryk, w arsenale wojskowym bazy USA w Asmarze (Eritrea Service Command, US Army Forces in the Middle East), w okupowanej przez Brytyjczyków włoskiej Erytrei. Jak utrzymywał, miał możliwość przedłużenia kontraktu, ale na przeszkodzie stanęły problemy zdrowotne. Warunki klimatyczne oraz niskie ciśnienie atmosferyczne (Asmara leży na wysokości ponad 2300 m n.p.m.) miały spowodować atak „psoriasis” oraz wylew krwi do oka³⁶.

Po powrocie do Palestyny utrzymywał się z zasiłku wypłacanego przez Delegaturę MPiOS, pobierał dodatek na leczenie, dorabiał *trochę bokiem okolicznościowo*³⁷. Przez prawie dwadzieścia lat mieszkał w skromnych warunkach we franciszkańskim domu pielgrzyma Casa Nova w chrześcijańskiej dzielnicy Starego Miasta w Jerozolimie³⁸. W obszernym budynku wynajmowała pokoje stuosobowa grupa polskich uchodźców wojennych. *Leżał on blisko (ok. 200 m) bazyliki Grobu Pańskiego – wspominała jedna z lokatorek. W Casa-Novie oddano mieszkańcom do dyspozycji jeden duży salon, który udekorowano [polskimi – A.P.] akcentami patriotycznymi*³⁹.

Mimo znajomości języka angielskiego nie znalazł posady zgodnej z kwalifikacjami. *Odżyła we mnie dawna żyłka do badań archiwalnych* – pisał do znajomego z czasów pracy w Zakładach Elektro⁴⁰. *Ze zdumieniem się przekonałem, że żaden z polskich*

³⁴ Ibid., s. 2–4; The National Archives, London, FO 371/39515, Detention of Dr. Wiktor Kutten in Palestine; *Polsko–brytyjska współpraca wywiadowcza podczas II wojny światowej*, t. 2, *Wybór dokumentów* (2005), wybór i oprac. J.S. Ciechanowski, Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, s. 143–145; R. Buczek (1991), *Człowiek do złotych interesów*, Warszawa: Towarzystwo Wydawnicze „Rój”, s. 114–127.

³⁵ IPMS, Kol. 551, List Cz. Horaina do dyr. Gosiewskiego, s. 3.

³⁶ Ibid., s. 4; IPMS, Kol. 551, List Cz. Horaina do Poselstwa RP w Madrycie.

³⁷ IPMS, Kol. 551, List Cz. Horaina do dyr. Gosiewskiego, s. 4.

³⁸ Arolsen Archives. International Center on Nazi Persecution. Digital Collections Online (dalej: AA), sygn. H01085/003, Pismo Cz. Horaina do IRO w Genewie, 1 IX 1949 r. (dokumenty dotyczące Horaina pod adresem: <https://digitalcollections.its-arolsen.org/03020104/name/view/6139707>, dostęp 25.08.2020); X. Glinka, *Polacy pod cedrami...*, s. 148; J. Kowalik, *Czasopiśmiennictwo*, s. 439. Z pisma Horaina do IRO wynika, że pokój w Casa Nova wynajął w 1947 r. Najdłużej mieszkał w pokoju nr 50.

³⁹ Cyt. za: H. Czapkiewicz-Bruks (2013), „Wspomnienia z lat 1939–1947”, Kraków, s. 33–34, 35–36 (mps, niepubl., w posiadaniu autora). Autorka przebywała w Palestynie w latach 1941–1947.

⁴⁰ IPMS, Kol. 551, List Cz. Horaina do dyr. Gosiewskiego, s. 4.

t.zw. „naukowców” zawodowych do poważnej i gruntownej pracy na tut. terenie [w Palestynie] się nie zabrał, choć niezliczone i niewyzyskane źródła i przekazy historyczne domagały się wprost opracowania. Zabrałem się do tego systematycznie i z za wielkim może zapałem, o niczym innym prawie nie myśląc i w krótkim czasie przedzierzgnąłem się z technika czy handlowca, w historyka i bio-bibliografa humanistę⁴¹.

Można powiedzieć, że aktywność na tym polu stała się dla Horaina pasją, choć nie przyniosła mu wymiernych profitów. Pierwsze przedsięwzięcie to obszerny „Indeks przedmiotowy do ‘Ateneum Wileńskiego’ (1923–1937)”. Czasopismo, wydawane przez Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie, było poświęcone historii ziem dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Indeks powstał w latach 1943–1945, ale nie ukazał się drukiem. Rękopis (maszynopis?) zawierał około 100 tys. haseł osobowo-geograficzno-rzeczowych i 4832 strony. Chociaż odnotowała go (dodajmy – w sposób przychylny) cytowana *Literatura polska na obczyźnie*⁴², to w opublikowanej w 1983 r. na łamach „Pamiętnika Kórnickiego” bibliografii zawartości czasopisma nie znalazła się żadna wzmianka o pracy Horaina⁴³. Do ustalenia pozostają dalsze losy manuskryptu.

Jeśli chodzi o kolejne przedsięwzięcie, bio-bibliografię polsko-palestyńską, to jej przygotowanie wymagało większego wysiłku, przede wszystkim z uwagi na rozproszenie podstawy źródłowej. Gromadzenie materiałów rozpoczął na początku 1945 r. i kontynuował w następnych latach⁴⁴. Z rekomendacji przebywających na Bliskim Wschodzie historyków, prof. Stanisława Kościatkowskiego i doc. Leona Koczego, uzyskał z Funduszu Kultury Narodowej w Londynie (agenda władz RP na obczyźnie) stypendium na prowadzenie badań, które pobierał od stycznia do października 1945 r. Z pisma Horaina do prezesa Komitetu Uchodźców Polskich w Jerozolimie wynika, że pewne środki przyznały mu również Polski Humanistyczny Instytut Naukowy w Jerozolimie (w okresie styczeń – marzec 1946), będący filią Polskiego Instytutu Naukowego w Nowym Jorku, a także Delegatura Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (lipiec–październik 1946)⁴⁵. Później zasadniczo pracował na własny koszt.

Pod koniec 1947 r. uzyskał możliwość ewakuacji do Wielkiej Brytanii w ramach tak zwanej „listy współczucia” (*compassion list*). Lista ta obejmowała uchodźców, którzy nie mogli wcześniej wyjechać do Anglii, gdyż nie służyli pod dowództwem brytyjskim⁴⁶. Ewakuacja miała nastąpić w ciągu trzech miesięcy. Nie skorzystał z moż-

⁴¹ Ibid., s. 4.

⁴² T. Terlecki (red.), *Literatura polska...*, s. 439–440, 652; J. Kowalik (1960), *Zadania prasoznawcze emigracji*, „Kultura” (Paryż), nr 11, s. 108. Indeks odnotowany jako „dotąd znajdujący się w rękopisie”.

⁴³ *Bibliografia zawartości „Ateneum Wileńskiego”* (1983), wstęp H. Łowmiański, zestawił J. Tumelis, „Pamiętnik Kórnicki”, z. 20, s. 227–259.

⁴⁴ IPMS, Kol. 551, List Cz. Horaina do Stanisława Wiśniewskiego, prezesa Komitetu Uchodźców Polskich w Jerozolimie, kopia, 1 XI 1947 r.

⁴⁵ IPMS, Kol. 551, List Cz. Horaina do S. Wiśniewskiego.

⁴⁶ O „liście współczucia” zob. IPMS, A VIII 3/3, Pismo gen. Józefa Wiatra do gen. W. Andersa z 31 X 1947 r.; *Przed Nowym Etapem Naszego Życia. Wywiad z dowódcą JWSW gen. bryg. Józefem Wiatrem*, „Gazeta Polska” (Jerozolima), 20 XI 1947, s. 1.

liwości wyjazdu, prosząc o skreślenie z listy. Swoją decyzję motywował przedłużającą się pracą nad bibliografią polsko-palestyńską. *To moje przedsięwzięcie – wyjaśniał – jest już wprawdzie bardzo daleko posunięte, ale ukończenie go w ciągu najbliższych 3 miesięcy jest praktycznie niemożliwe. I dalej: jest moim obowiązkiem dokończyć zaawansowane już prace i pozostać w tym celu w Palestynie tak długo, jak długo warunki polityczne i finansowe mi na to pozwolą*⁴⁷.

Przy innej okazji pisał do znajomego: *znalazłem tu do pewnego stopnia cel mego życia, którego nie wolno mi właściwie porzucać, bo inaczej cały mój dorobek przepadnie*⁴⁸. Z zachowanej korespondencji wynika, że liczył na uzyskanie przez Jerozolimę statusu międzynarodowego (dyskutowano o tym na forum ONZ), chciał osiedlić się w Świątym Mieście i uzyskać jego obywatelstwo⁴⁹. Tymczasem w Palestynie pod koniec 1947 r. wybuchła wojna domowa, a w maju 1948 r. po proklamowaniu Izraela nastąpił atak koalicji arabskiej. Linia frontu przebiegała w odległości 200 m od Casa Nova, gdzie mieszkał. Jak twierdził, *już kilka razy egzystencja moja wisiła na włosku, [...] a moje archiwa i zbiory, oraz cały owoc 7-letniej pracy byłyby przepadły*⁵⁰.

Sytuację Horaina utrudniał jego konflikt z IRO. Ponieważ odrzucił propozycję ewakuacji do Libanu⁵¹, IRO wstrzymała mu (z dniem 1 maja 1948 r.) wypłatę zasiłku, a w 1949 r. uznała, że nie jest już objęty jej mandatem⁵². Próbował dochodzić roszczeń przed IRO Review Board, ale starania te nie zakończyły się powodzeniem⁵³.

Po wojnie arabsko-żydowskiej Jerozolima została podzielona. Wschodnie dzielnice, ze Starym Miastem, przypadły Jordanii, a zachodnia część weszła w skład Izraela. Sytuacja ta utrudniała prowadzenie prac naukowych, ponieważ miejsca, w których Horain zbierał materiały, znalazły się w dwóch nieprzyjaznych sobie państwach. Groźba odnowienia konfliktu skłoniła go w lipcu 1949 r. do starań o wizę wyjazdową do Hiszpanii. Kontaktował się w tej sprawie z Poselstwem RP w Madrycie (podległym władzom na obczyźnie). *Zależy mi na tym nie ze względu na bezpieczeństwo osobiste – pisał – ale ze względu na całość moich zbiorów, archiwów i biblioteki, które chciałbym wywieźć w bezpieczniejsze miejsce*⁵⁴. W późniejszych latach rozważał wyjazd do

⁴⁷ IPMS, Kol. 551, List Cz. Horaina do S. Wiśniewskiego.

⁴⁸ IPMS, Kol. 551, List Cz. Horaina do dyr. Gosiewskiego, s. 6.

⁴⁹ IPMS, Kol. 551, Listy do dyr. Gosiewskiego i do Poselstwa RP w Madrycie.

⁵⁰ IPMS, Kol. 551, List do dyr. Gosiewskiego, s. 5.

⁵¹ AA, H01085/0024, „Extract from letter from IRO Office, Beirut”, 2 I 1950 r.; *ibid.*, H01085/0025, Pismo Welfare Division – Health, Care and Maintenance Department, IRO, do Vatican Migration Bureau w Genewie, 19 I 1950 r. Jak twierdził, w marcu 1948 r. wystarał się o „lewe” świadectwo lekarskie, że jest zaraźliwie chory i na tej podstawie nie może jechać do Libanu, „aby innych nie narażać”. IPMS, Kol. 551, „Curriculum vitae en Palestine (1940–1948)”, cz. 2, s. 59.

⁵² AA, H01085/0005, Pismo Cz. Horaina do IRO w Genewie, 16 IX 1949 r.; *ibid.*, H01085/0017, Pismo IRO, Beirut Office, 5 XI 1949 r.

⁵³ AA, H01085/0026, Pismo Cz. Horaina do IRO, US Office, 16 V 1950 r.; *ibid.*, H01085/0035, Pismo Thomasa Jamiesona z IRO, 31 I 1951 r.

⁵⁴ IPMS, Kol. 551, List Cz. Horaina do Poselstwa RP w Madrycie. Hiszpania była jednym z kilku państw, które uznawały rząd RP na obczyźnie.

Włoch lub Francji, ale z przyczyn materialnych plany te nie doszły do skutku⁵⁵ i Horain pozostał w Jerozolimie. Był jednym z nielicznych Polaków zamieszkałych w Jordanii.

W kolejnych latach rozszerzył zainteresowania badawcze o archeologię i topografię historyczną. Wydał kilka broszur o tej tematyce, m.in.:

- *L'identité de lieux de la Galilée. Catalogue des 626 positions, indiquant les correspondances entre les anciennes et modernes dénominations* (Gand 1963, ss. 55);
- *L'identité de l'Antioche Épidaphné. Étude de topographie historique* (Gand 1963, ss. 15);
- *L'identité des lieux de la Jordanie et de l'Arabie. Catalogue de 931 positions, indiquant les correspondances entre les dénominations anciennes et modernes* (Gand 1964, ss. 71);
- *L'identité des villes de Damas, de Samarie et de Babylone: établie dans le cadre d'une centaine d'identifications nouvelles, avec des révélations sur le déluge biblique et les jardins suspendus de Sémiramis, ainsi que la vérité sur «l'Anabase» de Xénophon et les campagnes d'Alexandre dit le grand: étude de topographie historique démontrant les méprises de l'archéologie et les aberrations de la géographie historique* (Gand 1966, ss. 39)⁵⁶.

Aktywność badawczą Horaina doceniło Towarzystwo Historyczno-Literackie w Paryżu, przyjmując go w poczet członków⁵⁷. Jan Kowalik pisał o nim jako „benedyktynie bibliograficznego wychodźstwa”⁵⁸, w opinii prof. Kościałkowskiego był „skrętnym bibliografem ziemi palestyńskiej”⁵⁹.

Zmarł w Jerozolimie 24 grudnia 1966 r. i został pochowany na niewielkim cmentarzu łańskim w pobliżu kościoła Wszystkich Narodów (Getsemani)⁶⁰. Nie założył rodziny i nie miał potomstwa. Od 1950 r. był bezpaństwowcem⁶¹.

⁵⁵ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Krakowie, Kr 009/744, Tezka Witolda Horaina, k. 35.

⁵⁶ Podpisywał je jako Ceslaus Michael Horain. *Bibliography of books in Polish or relating to Poland published outside Poland since September 1st, 1939*, Vol. III (1966), comp. by J. Zabielska, continued and supplemented by M.L. Danilewicz and H. Choyacka, London: The Polish Library, s. 207; „Journal of Biblical Literature” 1964, vol. 83, no 2, s. 222 (rec. pracy *L'identité de lieux de la Galilée...*, autor: R. North). Jak podaje WorldCat (największa na świecie bibliograficzna baza danych online), broszury Horaina znajdują się w zbiorach kilkudziesięciu bibliotek naukowych.

⁵⁷ „Rocznik Polskiego Towarzystwa Naukowego na Obczyźnie” (Londyn), t. XVII (1966/1967), s. 110.

⁵⁸ J. Kowalik, *Zadania prasoznawcze...*, s. 108.

⁵⁹ S. Kościałkowski (1949), *Polacy a Liban i Syria w toku dziejowym*, Bejrut: s.n., s. 4. Kościałkowski cytował Horaina w swojej pracy ogółem 23 razy (ss. VI, 2, 4, 47, 50, 54, 55, 61, 63, 76, 82, 92, 93, 97, 103, 105, 130, 131).

⁶⁰ A.J. Steinke, *Polscy Bracia Mniejsi...*, s. 11; Biblioteka Polska POSK w Londynie (dalej: BPOSK), Archiwum Osobowe Emigracji. Inskrypcja poświęcona pamięci Czesława Horaina znajduje się na grobowcu Horainów w Krakowie.

⁶¹ BPP, akc. 6492, Testament Czesława Horaina (Jerozolima, 4 XII 1965 r.). Na stronie MyHeritage (https://www.myheritage.pl/names/czes%C5%82aw_horain, dostęp: 23.08.2020) błędna informacja, ja-

W testamencie, spisany 4 grudnia 1965 r. i złożonym w Trybunale kościelnym Patriarchatu Łacińskiego w Jerozolimie (Latin Patriarchal Court), większość swoich zbiorów archiwalnych i rękopiśmiennych zapisał Bibliotece Polskiej w Paryżu, a część (bliżej nieokreśloną) maszynopisów przekazał Bibliothéque publique et universitaire w Genewie (od 2006 r. Bibliothéque de Genève)⁶². Wykonanie ostatniej woli powierzył Czesławowi Chowańcowi (1899–1968), dyrektorowi Biblioteki Polskiej⁶³.

Z pytaniem o twórcę zbioru palestyńskich poloników łączy się kwestia czasu powstania kolekcji. Rozważenia wymaga, gdzie Horain prowadził badania i w jaki sposób gromadził materiały. O ile datę przystąpienia do kwerend można w przybliżeniu ustalić na początek 1945 r.⁶⁴, to pytanie o cezurę końcową jest trudniejsze. W listopadzie 1947 r. Horain oceniał, że *dopiero około połowy przyszłego roku spodziewam się pracę moją na tutejszym terenie z grubsza zakończyć*⁶⁵. Wybuch wojny arabsko-żydowskiej przekreślił te rachuby i utrudnił prowadzenie kwerend. Pośrednio o zakończeniu prac nad „Bio-bibliografią polsko-palestyńską” możemy wnosić z relacji Kowalika oraz informacji przytoczonych w „Biuletynie Instytutu Bibliograficznego”. Opracowania te podają jednak różne cezury końcowe: lata 1953 (Kowalik, *Czasopiśmiennictwo*), 1955 („Biuletyn...”) i 1963 (Kowalik, *Bibliografia*)⁶⁶.

Horain nie miał przygotowania zawodowego do pracy badawczej, ale ten brak nadrabiał zapałem i entuzjazmem. O tym, w jaki sposób zbierał materiały, pewne wyobrażenie dają słowa Xawerego Glinki: *szpera on po wszystkich księgach parafialnych kościołów na całej Ziemi Świętej, dociera do skrytych archiwów klasztornych, odwiedza i męczy każdego, kto tylko może mu coś na temat jakiegoś pielgrzyma polskiego powiedzieć, jakąś datę lub szczegół biograficzny podać*⁶⁷. Prowadził kwerendy w bibliotekach kościelnych i świeckich⁶⁸, na cmentarzach poszukiwał polskich

koby żoną Horaina była Czesława z domu Czyżowska. W rzeczywistości była żoną jego brata, Witolda. IPMS, Kol. 551, List Cz. Horaina do Sz. Konarskiego. Korespondencja Konarskiego i Horaina z lat 1950–1953 znajduje się w zbiorach Gabinetu Genealogiczno-Heraldycznego Zamku Królewskiego w Warszawie. T. Młeczek (2012), *Archiwum I Szymona Konarskiego – zawartość merytoryczna*, „Kronika Zamkowa”, nr 1–2 (63–64), s. 174.

⁶² BPP, akc. 6492, Testament Czesława Horaina. W zbiorach Muzeum Polskiego w Rapperswilu znajduje się osobna jednostka pt. „Spadek po Czesławie Horain”, która obejmuje korespondencję z lat 1959–1968. Zespół (II-7): Towarzystwo Przyjaciół Muzeum Polskiego w Rapperswilu, https://polenmuseum.ch/wp-content/uploads/2018/11/polenmuseum-in-rapperswil-1-zespol-ii-7-tpmpr_2.pdf (dostęp: 23.08.2020). Zob. też BPP, Akc. 5957, korespondencja z BPP w sprawie wykonania testamentu Cz. Horaina.

⁶³ BPP, akc. 6492, Testament Czesława Horaina.

⁶⁴ IPMS, Kol. 551, List Cz. Horaina do S. Wiśniewskiego; T. Terlecki (red.), *Literatura polska...*, s. 439, 648 (cytowane opracowania J. Kowalika).

⁶⁵ IPMS, Kol. 551, List Cz. Horaina do S. Wiśniewskiego.

⁶⁶ T. Terlecki (red.), *Literatura polska...*, s. 439 i 648; B. Eychler, *Wykaz...*, s. 77. Jeszcze inną datę („ok. 1951”) podaje: *Przewodnik po bibliografiach polskich judaików* (1992), oprac. K. Pilarczyk, Kraków: Uniwersytet Jagielloński, s. 152.

⁶⁷ X. Glinka, *Polacy pod cedrami...*, s. 148.

⁶⁸ M.in. w *księżnicy oo. franciszkanów, oo. dominikanów i Palestynie Archeological Museum, nie mówiąc już o bibliotece Jewish National & University Library* (w Jerozolimie). IPMS, Kol. 551, „Curriculum vitae en Palestine...”, s. 60.

inskrypcji nagrobnych, notował relacje świadków, prowadził korespondencję, kontaktował się z polskimi instytucjami uchodźczymi w Palestynie. Przeważnie robił kopie (w formie przebitki) wysyłanych listów, co pozwala prześledzić podnoszone przez niego zagadnienia. Jak oceniał, *tego co tu zebrałem [...] w kilku wielkich skrzyniach bym nawet nie zmieścić*⁶⁹.

Doceniając ten wysiłek, trzeba mieć świadomość, że Horain traktował swoje badania w sposób niezwykle emocjonalny. Z jego papierów osobistych przebija pewność siebie i przekonanie o niezwyklej wartości zgromadzonych zbiorów. Można odnieść wrażenie, że dla swej pasji był gotów na daleko idące poświęcenie. Dlatego niektórzy uważali go za „maniaka, dziwaka, fanatyka Ziemi Świętej”⁷⁰.

Jak wspomniano, na kolekcję składają się materiały różnego charakteru (fiszki biograficzne, wycinki prasowe, korespondencja, wykazy, odręczne notatki etc.).

Zebrana dokumentacja jest pogrupowana według tematów i ułożona alfabetycznie. Tak zatem w odniesieniu do poszczególnych zagadnień mamy materiał zróżnicowany (fiszki, wycinki, notatki etc.), ale zwarty i uporządkowany. Na kartach (wycinkach etc.) znajduje się krótka odręczna adnotacja z nazwą zagadnienia (hasła). Dużą część kolekcji zajmuje dokumentacja dotycząca poszczególnych osób – Polaków, którzy kiedykolwiek przewinęli się przez Ziemię Świętą (lub mieli z nią związek). Wśród innych tematów znajdujemy, przykładowo, takie kwestie, jak: harcerstwo, junacy, Palestyńsko-Polska Izba Handlowa w Palestynie, pielgrzymi, Pomocnicza Służba Kobiet, prasa, uchodźcy polscy etc. Tytuły niektórych haseł wydają się jednak bardzo ogólne, mało precyzyjne, np. „Bazylika Grobu Świętego”, „Góra Syjon”, „Droga Krzyżowa” (o polskich stacjach, trzeciej i czwartej), „syjonizm” etc.

Teczki nie są opisane, co przy obfитоści zebranej dokumentacji utrudnia odszukanie konkretnej informacji. Trzeba jednak podkreślić, że jest to materiał unikalny, oparty na żmudnej kwerendzie.

Warto zwrócić uwagę na wycinki prasowe. Horain zgromadził ich sporą ilość. Pochodzą z różnych tytułów prasowych, wydawanych w Palestynie i poza nią, głównie w języku polskim. Co zrozumiałe, najwięcej jest materiałów z miejscowej palestyńskiej prasy polonijnej, ale trafiają się również takie tytuły, jak „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” (Londyn), „Głos Polski” (Nairobi), „The Palestine Post” (Jerusalem), „Tygodnik Polski” (Nowy Jork), „Życie” (Londyn). Łączy je tematyka polska ujmowana w kontekście Ziemi Świętej. Wycinki mają ręczną adnotację z zapisem bibliograficznym (tytuł pisma, data i numer wydania). Unikatem jest fragment (cztery strony) ostatniego numeru „Gazety Polskiej”, głównego pisma emigracji niepodległościowej w Palestynie, które ukazywało się w latach 1941–1948. Wyszedł on z datą 7 marca 1948 r. i liczył czternaście stron⁷¹. Numeru tego nie mają w swych zbiorach m.in. Biblioteka Jagiellońska, Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, Biblioteka

⁶⁹ IPMS, Kol. 551, List do dyr. Gosiewskiego, s. 5.

⁷⁰ Opinie takie przytoczył X. Glinka, *Pamiętki po Polakach...*

⁷¹ Ukazało się ogółem 2025 numerów tego dziennika (za inf. zamieszczoną w numerze poźegnalnym).

Narodowa w Warszawie, The National Library of Israel w Jerozolimie, a nawet – znana z bogatej kolekcji prasy polonijnej – Biblioteka Polska POSK w Londynie⁷².

Ponieważ podstawową część kolekcji stanowią materiały biobibliograficzne, a Horain nie władał, z przyczyn oczywistych, narzędziami badawczymi historyka czy archiwisty, kwestią równie ważną, co charakter dokumentacji, jest pytanie o wypracowaną metodologię. Jaka część zbioru ma charakter ściśle faktograficzny, a jaka jest interpretacją autora? Na wstępie należy zaznaczyć, że omawiana część kolekcji ma właśnie charakter materiałów, nie jest natomiast próbą linearnego odtworzenia biografii.

Informacje dotyczące poszczególnych osób znajdują się na luźnych kartach papieru maszynowego. Karty mają różny format (A4, a także o połowę mniejsze) i przypominają fiszki bibliograficzne. Notatki zostały sporządzone na maszynie do pisania, a ich autorem jest Horain. Różnią się szczegółowością. Niektóre są zwarte, jednostronicowe; inne liczą po kilka stron maszynopisu. Nie obejmują całości życia danej osoby, lecz koncentrują się na jej związkach z Palestyną. Jak wspomniano, częścią biobibliografii są dołączone wycinki prasowe, okolicznościowe druki, fragmenty korespondencji etc.

Notatki przygotowano według jednego szablonu. Na teksty kart składają się: (a) wypisy z materiałów archiwalnych, publikacji, tytułów prasowych; (b) informacje od osób prywatnych oraz (c) informacje na podstawie „własnej obserwacji” (w odniesieniu do osób znanych Horainowi). Każdy zapis ma swój odsyłacz bibliograficzny, a w przypadku notatek powstałych w oparciu o wywiad – nazwisko informatora, sposób pozyskania (drogą ustną lub korespondencyjną) oraz dokładną datę otrzymania wiadomości. Odsyłacze mają formę skróconą, skondensowaną, ale precyzyjną⁷³. Nie udało się odnaleźć wykazu skrótów, co utrudnia korzystanie z tej części opracowania. Odsyłacze są jednak tak skonstruowane, że w odniesieniu przynajmniej do części skrótów można z kontekstu domyślić się, o jaką pozycję chodzi⁷⁴.

Osobno wspomnieć trzeba o materiałach poświęconych znacznie większym postaciom polskiego uchodźstwa w Palestynie. Jak się wydaje, są to wyciągi z prowadzonej przez Delegaturę MPIOS w Jerozolimie kartoteki uchodźców, którzy pobierali zasiłki w Palestynie. Można założyć, że do tych właśnie materiałów odnoszą się słowa Horaina zapisane w 1948 r.: *Ta kartoteka bardzo sumiennie i szczegółowo*

⁷² W Bibliotece Polskiej POSK zachowały się tylko pojedyncze numery z 1948 r., a katalog Biblioteki Narodowej jako ostatni numer dziennika podaje wydanie z 20 II 1948 r. W opracowaniach można znaleźć błędną informację, że „Gazeta Polska” wychodziła do 1947 r. T. Terlecki (red.), *Literatura polska...*, s. 436; J. Kowalik (1976), *Bibliografia czasopism polskich wydanych poza granicami Kraju od września 1939 roku*, t. 1, Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski, s. 182.

⁷³ Przykładowo, zapis „Oss, 167” oznacza: F.A. Ossendowski, *Gasnące ognie. Podróż po Palestynie, Syrii, Mezopotamji*, Poznań 1931, s. 167; Soj, 18 – A.L. Sojka, *Wrażenia z podróży po Palestynie*, Warszawa 1933, s. 18; „GP/VI, nr 1642 (4.XII.1946)” – „Gazeta Polska” (Jerozolima), R. VI, nr 1642 z 4 XII 1946 r.

⁷⁴ Przykładowo: BIPU – „Biuletyn Informacyjny Polskich Uchodźców Wojennych na Bliskim Wschodzie”; H – informacja własna Horaina; LMJ – „Liber Mortuorum” parafii katolickiej w Jerozolimie; MPW – „Myśl Polska na Wschodzie”; PP – „The Palestine Post”; RSZ – „Rocznik Służby Zagranicznej Rzeczypospolitej Polskiej”; SDP – Album Starego Domu Polskiego w Jerozolimie; WD – „W Drodze”.

prowadzona, dostarczała podstawowy materiał biograficzny i statystyczny dla polskiego uchodźstwa, zawierając około kilkanaście tysięcy nazwisk obywateli polskich, między którymi było b[ardzo] wiele stosunkowo wybitnych i ważnych osobistości. Tą kartotekę prowadziła w latach 1943–1946 p. Zuzanna WASSERBERGEROWA, ex-działaczka socjalistyczna z Krakowa [...]. P. WASSERBERGEROWA, mając do mnie pełne zaufanie i rozumiejąc doniosłość mej pracy podała mi na piśmie w latach 1945–46 najważniejsze dane biograficzne dotyczące 125 wybitniejszych osób, figurujących w tej kartotece. Były to niestety tylko krótkie wyciągi, stanowiące znikomą ułamek materiału biograficznego, który w ciągu 7 lat nieustannego kompletowania i kontrolowania został zarejestrowany⁷⁵.

Jest jeszcze jedna przesłanka pozwalająca (z pewnym prawdopodobieństwem) uznać ten materiał za wypis z kartoteki Delegatury MPIOS. Chodzi o odsyłacz bibliograficzny o treści: „DKP: DMOS”. Pierwszego skrótu nie udało się rozszyfrować, ale drugi być może da się rozwinąć jako: „Delegatura Ministerstwa Opieki Społecznej”⁷⁶.

Wyciągi są związane, jednostronicowe, na fiskkach. Przypominają kwestionariusz. Zawierają następujące dane: (a) odsyłacz bibliograficzny (skrót DKP i DMOS oraz oznaczenia liczbowe); (b) imię i nazwisko uchodźcy, data i miejsce urodzenia, imiona rodziców, wyznanie; (c) wykształcenie; (d) zawód dawny (tj. w Polsce) i obecny (w Palestynie); (e) adres dawny i obecny; (f) trasa uchodźcza (w tym data przyjazdu do Palestyny); (g) stosunek do służby wojskowej; (h) dane rodzinne (stan cywilny, imię, data urodzenia, wykształcenie oraz wyznanie małżonka, imiona dzieci).

Szkoda, że Horain nie ułożył wyciągów w osobny zbiór. Żeby do nich dotrzeć, trzeba przejrzeć szereg teczek, co pochłania wiele czasu. Z drugiej strony, należy sobie uświadomić, że materiały te są zapewne jedyną pozostałością po kartotece Delegatury MPIOS, która wraz z wieloma innymi aktami została prawdopodobnie zniszczona w 1948 r., podczas ewakuacji polskich urzędów z Palestyny⁷⁷.

Pozostając przy tego typu dokumentacji, wspomnijmy o wypisach z rejestru zgonów („Liber defunctorum”) parafii rzymskokatolickich w Jerozolimie i Jafie⁷⁸. Dotyczą polskich uchodźców – katolików pochowanych na miejscowych cmentarzach parafialnych. Wypisy (zachowane w formie rękopisu) zawierają, poza imieniem i nazwiskiem zmarłego oraz datą śmierci, również wiek w chwili zgonu, dzień pogrzebu, a niekiedy imiona rodziców. Zaznaczono także numer pozycji, pod którą zmarły był odnotowany w księdze zgonów. W sumie jest to materiał zasługujący na uwagę⁷⁹, chociaż odczytanie pisma Horaina w niektórych przypadkach następuje z trudnością.

⁷⁵ IPMS, Kol. 551, „Curriculum vitae en Palestine...”, s. 48.

⁷⁶ Do września 1940 r. oficjalna nazwa MPIOS. *Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 września 1940 r.*, Dz.U. 1940, nr 13, poz. 38.

⁷⁷ IPMS, Kol. 551, „Curriculum vitae en Palestine...”, s. 47. Do tej sprawy jeszcze wrócimy.

⁷⁸ Wypisy znajdują się m.in. pod hasłem „cmentarze”.

⁷⁹ Z materiałów zebranych przez Horaina wynika, że na cmentarzu parafialnym w Jafie mogli zostać pochowani m.in. martwo urodzeni Stanisław Tadla (26 IX 1943) i Głowiński (bez podanego imienia, zm. 28 X 1943) oraz Danuta Dobrowolska (ur. 15 X 1943, zm. 25 X 1943). Przywołujemy tę informację,

Jako przykład pasji badawczej Horaina może posłużyć podjęta przez niego w 1946 r. próba rozwikłania historii związanej z pewną mogiłą na cmentarzu katolickim oo. franciszkanów na górze Syjon w Jerozolimie (w starszej części cmentarza, zniszczonej podczas późniejszych walk w 1948 r.)⁸⁰. Uwagę zwracało polskobrzmiące nazwisko w inskrypcji nagrobnej (Suzanne Paul Ladislas Koniski, ur. w Aleppo w 1856, zm. w Jerozolimie w 1927)⁸¹. Z „Liber mortuorum” parafii w Jerozolimie dowiedział się, że zmarła była żoną niejakiego Paula Ladislasa Koniskiego z Bejrutu. Dalsze informacje otrzymał od prof. S. Kościałkowskiego z Libanu, który przesłał mu kilka odpisów z ksiąg parafii św. Ludwika w Bejrucie⁸². Horainowi udało się odszukać potomków Suzanne Koniski w linii żeńskiej. Jak się okazało, mieszkali w Jerozolimie. Spotkał się z nimi i przeprowadził rozmowę⁸³. Ustalił, że bliskowschodni Koniscy mieli polski rodowód i ich protoplasta osiadł w Syrii w pierwszej połowie XIX w. Być może był emigrantem po powstaniu listopadowym. Rodzina w większości mieszkała w Libanie. Według Horaina tutejsi Koniscy nie uważali się za Polaków i nie mówili po polsku, ale *godnym podkreślenia jest ten katolicyzm taciński*, przy którym trwali⁸⁴.

W kolekcji znajduje się również fragment obszernego opracowania autorstwa Horaina pt. „Curriculum vitae en Palestine (1940–1948)”. Mimo francuskiego tytułu, materiał jest w języku polskim. Jak można wnosić ze strony tytułowej, rzecz składała się z dwóch części, ale w zbiorach londyńskich mamy tylko urywek części drugiej. Dokładnie 55 stron gęstego maszynopisu, bez odstępu międzywierszowego (całość liczy sto stron). Mówiąc najkrócej, jest to subiektywny opis wydarzeń i stosunków panujących w środowisku polskich uchodźców w ostatnich miesiącach mandatu palestyńskiego, podany na podstawie własnych obserwacji autora⁸⁵. Horain przedstawia tu m.in. otoczenie związane z Instytutem Bliskiego i Środkowego Wschodu „Reduta”, kreśli sylwetki działaczy. Według informacji zamieszczonej na maszynopisie, zasadniczy trzon opracowania powstał między 19 marca a 30 kwietnia 1948 r.

ponieważ adnotacji o śmierci tych osób nie odnaleziono w oprawionym rejestrze zgonów parafii św. Antoniego w Jafie („Defunctorum 06 May 1932 – 22 Sept. 2005”). Nie wspomina o nich także monografia cmentarza: A. Patek (2016), *Polski cmentarz w Jafie. Z dziejów Polonii w Izraelu*, Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”.

⁸⁰ Obszerny materiał na ten temat w: IPMS, Kol. 551, hasło: „Koniski”.

⁸¹ Nagrobek zachował się do czasów współczesnych. A. Patek (2009), *Polski cmentarz w Jerozolimie. Polacy pochowani na cmentarzu katolickim na górze Syjon*, Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, s. 93.

⁸² IPMS, Kol. 551, Listy S. Kościałkowskiego do Horaina z 22 III 1946 i 31 V 1946 r.

⁸³ Ibid., hasło „Koniski”.

⁸⁴ Ibid., list Cz. Horaina do S. Kościałkowskiego, kopia, 8 V 1946 r. Ustalenia Horaina wykorzystał Kościałkowski w swojej książce o Polakach w Libanie i Syrii (op. cit., s. 103–105). Prawnukiem Paula Ladislasa jest Andre P. Koniski (ur. 1948), oftalmolog związany z St. George Hospital w Bejrucie; https://prabook.com/web/andre_p.koniski/308094 (dostęp: 23.08.2020).

⁸⁵ Oryginalny podtytuł: „Évènements et observations polono-palestiniennes des derniers mois du mandat britannique, expirant moitié Mai 1948”.

Z relacji przebija emocjonalność wypowiedzi, elementy rozgoryczenia. Lektura skłania do przypuszczeń, że autor mógł być skonfliktowany z wieloma osobami. To wszystko każe traktować ten materiał (skądinąd wartościowy) z ostrożnością.

Rodzi się pytanie, czy zachowała się pozostała część relacji; gdzie można jej poszukiwać? Wydaje się, że odpowiedź przynieść może jedynie kwerenda w zbiorach Biblioteki Polskiej w Paryżu. Wiadomo również, że pewne papiery po Horainie trafiły do Szwajcarii, do Bibliothéque de Genève. Jak wynika z inwentarza wydanego przez tę bibliotekę, „horainiana” liczą w sumie 1,4 m.b., i w 2009 r. nie były jeszcze skatalogowane⁸⁶.

Z relacji Horaina w „Curriculum vitae” wynika, że część archiwaliów polskiego uchodźstwa została zniszczona podczas ewakuacji urzędów i instytucji. Papiery Delegatury MPIOS i jej następczyni, Delegatury Polskiej Opieki, *spalono na podwórku i ogrodzie przy ul. Nablus Rd. 8 [w Jerozolimie]*⁸⁷, *w dniu 17.I.1948 r., czego sam byłem świadkiem. Spłonęły olbrzymie stosy nagromadzonych w ciągu lat skoroszytów, segregatorów, kartotek itp., z czego takie chmury dymu i kopcium powstały, że aż Konsulat Szwedzki nieopodal się znajdujący w pobliskim posterunku policji się zażalał, niestety za późno i bezskutecznie*⁸⁸.

Z kolei spuścizna redakcji „Gazety Polskiej”, w tym oprawione roczniki czasopism, sterty broszur zostały sprzedane na makulaturę. *Gdy następnego dnia 4.III [1948 – A.P.] szedłem znów na obiad do stołówki Polskiej YMCA przy ul. Nablus Rd. 8 zauważyłem przed domem ciężarówkę arabską, na której załadowane zostały już niestety te oprawne roczniki, które poprzedniego dnia spiętrzone były w hall’u [budynku przy Nablus Road 8], a tragarze arabscy znosili luźne pliki różnych innych druków. Gdy wszedłem do hall’u zastałem tam straszny rozgardiasz – podłoga zaścielona była najrozmaitszymi papierami [...]*⁸⁹. Horain winił za to kierownictwo Spółki Wydawniczej „Reduta”⁹⁰, która po rozwiązaniu Rady Naczelnej Uchodźstwa Polskiego (styczeń 1948 r.), pozostała w Jerozolimie i przejęła odpowiedzialność za

⁸⁶ B. Prout, Ch. Tourn (2009), *Archives privées de personnes et de familles: liste des fonds conservés à la Bibliothèque de Genève, département des manuscrits état au 1er août 2009*, Genève: Bibliothéque de Genève, s. 36. Zob. też *Wykaz polskich bibliografii nie opublikowanych (planowanych, opracowywanych i ukończonych)*, wyd. VI (1988), oprac. J. Pietrzykowska, Warszawa: Biblioteka Narodowa, s. 120.

⁸⁷ W budynku miało siedzibę wiele polskich urzędów i instytucji, m.in. Konsulat Generalny RP, Rada Naczelna Uchodźstwa Polskiego w Palestynie, Komitet Uchodźców Polskich. *Adresy władz i instytucji polskich w Palestynie*, „Gazeta Polska”, 1 VII 1942, s. 4.

⁸⁸ IPMS, Kol. 551, „Curriculum vitae en Palestine...”, s. 47.

⁸⁹ Ibid., s. 56. Prawdopodobnie udało się wtedy Horainowi zabrać nieco materiałów: *Wybrawszy w tych nieprzyjemnych okolicznościach dwa naręcza różnych druków, opuściłem z niesmakiem i smutkiem bez pożegnania to miejsce zbrodni*. Ibid., s. 57.

⁹⁰ Spółka była związana z Instytutem Bliskiego i Środkowego Wschodu „Reduta”, utworzonym w 1946 r. Instytut zajmował się m.in. badaniem problemów Bliskiego Wschodu oraz zagadnieniami sowietologicznymi. M. Chmielewski (1972), Instytut Wschodni „Reduta”, w: S. Zarzewski, *Czasy nadziei. Działalność oświatowo-polityczna w JWŚW*, Londyn: Reduta, s. 143–147. Protokoły posiedzeń „Reduty” z lat 1946–1949 zob. BPOSK, Rps 1297/1.

sprawy propagandowo-prasowe⁹¹. Warto zaznaczyć, że Horain był skonfliktowany ze środowiskiem „Reduty” i nie można wykluczyć, że w jakimś stopniu rzutowało to na jego nieprzychylną opinię o tej instytucji⁹².

Decyzja o zniszczeniu części archiwów mogła być dyktowana obawą, żeby nie dostały się w ręce przedstawicieli władz warszawskich. Gdyby tak się stało, zaszkodziłoby to wielu osobom. Tak czy inaczej zostały utracone materiały o dużym znaczeniu dla badań nad polskim uchodźstwem w Palestynie.

Znaczenie kolekcji Horaina wykracza poza warstwę ściśle faktograficzną. Zebrane materiały ukazują życie codzienne polskich uchodźców w Palestynie, charakteryzują to środowisko, mówią o jego radościach i troskach. Przedstawiają zarówno chwalebne karty, jak i zjawiska negatywne (wewnętrzne swary, patologie). Dobrze się stało, że wiele lat pasji badawczej Horaina nie poszło na marne i że ta część kolekcji znalazła bezpieczną przystań w Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego. Spuścizna uzupełnia stan wiedzy o dziejach Polaków w Ziemi Świętej i powinna wejść w obieg naukowy. Pionierski charakter ma dokumentacja biobibliograficzna, zawierająca dużo drobiazgowych informacji. Rzecz jasna, że opisane materiały są różnej wartości. Ale to samo można powiedzieć o innych kolekcjach. Warto też porównać „londyńską” i „paryską” część spuścizny. W jakim stopniu pokrywają się, a w jakim uzupełniają.

Bibliografia

Materiały archiwalne

- 1) Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie
Armia Polska na Wschodzie – A VIII 3/3
Kolekcja Czesława Horaina – Kol. 551
Konsulat Generalny RP w Tel Awiwie – A 49/90
- 2) Biblioteka Polska POSK w Londynie
Archiwum Osobowe Emigracji im. Bohdana O. Jeżewskiego
Reduta. Instytut – Rps 1297/1
- 3) Biblioteka Polska w Paryżu
Korespondencja w sprawie wykonania testamentu Czesława Horaina – Akc. 5957, 7060
Czesław Horain. Materiały osobiste, testament – Akc. 6492
- 4) Arolsen Archives. International Center on Nazi Persecution. Digital Collections Online (<https://arolsen-archives.org/>)
Horain Czesław – H01085
- 5) Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Krakowie
Teczka Witolda Horaina – Kr 009/744
- 6) Zbiory autora
Czapkiewicz-Bruks H., „Wspomnienia z lat 1939–1947”, Kraków 2013 (mps).

⁹¹ IPMS, A 11E/ 1230, „Notatka w sprawie Palestyny”, Londyn, 27 I 1948 r.

⁹² IPMS, Kol. 551, „Curriculum vitae en Palestine...”, s. 46–60; *ibid.*, List do dyr. Gosiewskiego, s. 5.

Prasa

- „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” (Londyn) 1951, 1962
 „Gazeta Polska” (Jerozolima) 1942, 1947
 „Polityka” (Warszawa) 1997
 „Polska Zbrojna” (Warszawa) 1997
 „Rzeczpospolita” (Warszawa) 1996
 „Sprawy Bliskiego i Środkowego Wschodu” (Bejrut) 1949
 „Życie” (Londyn) 1949

Monografie, rozprawy

- Buczek R. (1991), *Człowiek do złotych interesów*, Warszawa: Towarzystwo Wydawnicze „Rój”.
- Chmielewski M. (1972), Instytut Wschodni „Reduta”, w: Zarzewski S., *Czasy nadziei. Działalność oświatowo-polityczna w JWSW*, Londyn: Reduta, s. 143–147.
- Draus J. (1993), *Oświata i nauka polska na Bliskim i Środkowym Wschodzie 1939–1950*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Frančić M. (1986), *Julian Horain i jego korespondencja ze Stanów Zjednoczonych z lat 1871–1880*, „Przegląd Polonijny”, z. 4, s. 53–75.
- Glinka X. (1949), *Polacy pod cedrami libańskimi*, „Kultura” (Paryż), nr 9, s. 145–150.
- Klugman A. (1994), *Polonica w Ziemi Świętej*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Kondracki T. (2004), *Jednostki Wojska na Środkowym Wschodzie 1944–1947*, „Teki Historyczne” (Londyn), t. 23, s. 230–253.
- Kościalkowski S. (1949), *Polacy a Liban i Syria w toku dziejowym*, Bejrut: s.n.
- Kowalik J. (1960), *Zadania prasoznawcze emigracji*, „Kultura” (Paryż), nr 11, s. 103–111.
- Kowalik J. (1965), *Czasopiśmiennictwo*, w: Terlecki T. (red.), *Literatura polska na obczyźnie 1940–1960*, T. 2, Londyn: B. Świdorski, s. 373–548.
- Kulecka A. (red.) (2013), *Emigracja i środowiska polonijne. Archiwa i archiwalia. Zbiór studiów*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Patek A. (2016), *Polska emigracja niepodległościowa w Tel Awiwie po drugiej wojnie światowej (1945–1948)*, „Studia Środkowoeuropejskie i Bałkanistyczne”, t. XXIV, s. 99–120.
- Pietrzak J. (2012), *Polscy uchodźcy na Bliskim Wschodzie w latach drugiej wojny światowej. Ośrodki. Instytucje. Organizacje*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. 2, *Kampanie na obczyźnie*, cz. 2 (1975), Londyn: Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego.
- Polsko-brytyjska współpraca wywiadowcza podczas II wojny światowej*, t. 2, *Wybór dokumentów* (2005), wybór i oprac. J.S. Ciechanowski, Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych.
- Smolana K. (2012), *Akta konsularne jako źródło do dziejów Polonii*, w: *Prace Komisji PAU do Badań Diaspory Polskiej*, t. 1, Kraków: Polska Akademia Umiejętności, s. 107–127.
- Szteinke A.J. (1999), *Polscy Bracia Mniejsi w służbie Ziemi Świętej 1342–1995*, Poznań: Franciszkanie.
- Terlecki T. (red.) (1965), *Literatura polska na obczyźnie 1940–1960*, T. 2, Londyn: B. Świdorski.
- Wrede M. (2012), *Kolekcje emigracyjne jako wyzwanie dla kustoszy narodowej pamięci. Na przykładzie Muzeum im. ks. Józefa Jarzębowskiego MIC, Archiwum Instytutu Literackiego Kultura, Spuścizny Samuela Tyszkiewicza i Archiwum Aleksandra Janty*, w: *Prace Komisji PAU do Badań Diaspory Polskiej*, t. 1, Kraków: Polska Akademia Umiejętności, s. 129–146.

Wydawnictwa o treści informacyjnej

Bibliografia zawartości „Ateneum Wileńskiego” (1983), wstęp H. Łowmiański, zestawił J. Tumelis, „Pamiętnik Kórnicki”, z. 20, s. 227–259.

Bibliography of books in Polish or relating to Poland published outside Poland since September 1st, 1939, Vol. III (1966), comp. by J. Zabielska, continued and supplemented by M.L. Danilewicz and H. Choynacka, London: The Polish Library.

Encyklopedia Katolicka, t. VII (1997), Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.

Eychler B. (1961), *Wykaz polskich bibliografii nie opublikowanych (planowanych, opracowywanych i ukończonych)*, „Biuletyn Instytutu Bibliograficznego”, t. 7, nr 1, s. 1–140.

Kowalik J. (1965a), Bibliografia bibliografij, w: Terlecki T. (red.), *Literatura polska na obczyźnie 1940–1960*, T. 2, Londyn: B. Świderski, s. 645–680.

Kowalik J. (1976), *Bibliografia czasopism polskich wydanych poza granicami Kraju od września 1939 roku*, t. 1, Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski.

Mleczek T. (2012), *Archiwum I Szymona Konarskiego – zawartość merytoryczna*, „Kronika Zamkowa”, nr 1–2 (63–64), s. 169–188.

„Polski Słownik Biograficzny”, t. IX (1960–1961), Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Prout B., Tourn Ch. (2009), *Archives privées de personnes et de familles: liste des fonds conservés à la Bibliothèque de Genève, département des manuscrits état au 1er août 2009*, Genève: Bibliothèque de Genève.

Przewodnik po bibliografiach polskich judaików (1992), oprac. K. Pilarczyk, Kraków: Uniwersytet Jagielloński.

Przewodnik po zespołach rękopisów Towarzystwa Historyczno-Literackiego i Biblioteki Polskiej w Paryżu (2000), oprac. M. Wrede, M.P. Prokop, J. Pezda, Paryż-Warszawa: Biblioteka Polska w Paryżu – Biblioteka Narodowa w Warszawie.

Rocznik Polonii 1958–59 (1958), red. B.O. Jeżewski, London: Taurus.

Spis inżynierów elektryków polskich (1936), Warszawa: Związek Polskich Inżynierów Elektryków.

Wykaz polskich bibliografii nie opublikowanych (planowanych, opracowywanych i ukończonych), wyd. VI (1988), oprac. J. Pietrzykowska, Warszawa: Biblioteka Narodowa.